

kaniranjima i otvorenim prijetnjama "običnih ljudi", na drugoj strani uslijedile su brojne domaće i međunarodne podrške Rizmanu od kojih su neke objavljene u knjizi, uključujući i pismo Billa Clintona.

Rizman je i dalje profesor na ljubljanskom Sveučilištu, intenzivno radi u struci i normalno komunicira sa svojim kolegama kod kuće i vani. Ta činjenica ipak umiruje i ukazuje da izvjesna ravnoteža između demokratskih i nedemokratskih snaga, odnosno prevaga onih prvih, barem u Sloveniji nije ozbiljno narušena. Ipak, ova knjiga-slučaj govori mnogo toga više. Ona više govori o tranzicijskoj stvarnosti, njezinim mitovima i taminim dvorištima, nego li izvještaji međunarodnih institucija, makroekonomske analize i ostale globalne analize. Ona govori i o opasnostima sociološkog poziva. Sociološko prikazivanje društva se, gotovo od početka pa do danas, sudara s ideološkim slikama koje se rado pretvaraju u ikone, kao što njihovi tvorci više vole kič nego znanost i umjetnost.

Parafrazirajući knjigu Alberta Manguela **Povijest čitanja**, Rizman u predgovoru svoje knjige kaže da je "interpretacija pročitanog ovisna o čitateljevju životopisu, ali da knjige, da prafraziramo Kafku, ne mogu nadomjestiti zbiljsko življenje" (str.15). Rizman time aludira na oba spomenuta konteksta svog življenja. Kod kuće je tamo gdje se tako ne osjeća, a osjeća se kod kuće tamo gdje trajno ne živi, a čini se ni ne želi. Više se od toga ne bi ni moglo u potpunijem smislu zaključiti iz osebujne feljtonske završnice Rizmanove knjige. Za razliku od Huga Grotiusa koji je morao pobjeći od švicarskih kalvinista pod okrilje francuskog kardinala Richelieua, kao i za razliku od brojnih drugih intelektualaca u sličnim ili još daleko gorima situacijama, današnji sociolog i uopće intelektualac ima moralno i svako drugo pravo ne bježati iz svoje prve ili jedine domovine. Suvremena nacija i država nije i ne može biti sekta ni vlasništvo bilo koje posebne grupe ili uvjerenja, jer broj onih koje bi takvi htjeli prestrašiti i istjerati - ili broj ljudi kojih se oni boje - neizmjerljivo je veći od njih samih.

Vjeran Katunarić

Jan Pakulski and Malcolm Waters

THE DEATH OF CLASS

SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1996., 169 str.

Iako društvene klase nisu više u središtu pozornosti sociološkog mišljenja, one i dalje tvore jednu od velikih tema sociologije. Ta je tema nezaobilazno poglavlje u svim ozbiljnijim analizama društvene strukture i stratifikacije. Sve se te analize vrte oko nekoliko ključnih pitanja: jesu li klase još uvijek temeljni oblik društvene strukture i žarište svake stratifikacije, imaju li one bitnu, sporednu ili nikakvu ulogu u životu modernih društava, jesu li socijalni odnosi (sukobi, konsenzusi, jednakosti i nejednakosti) uvjetovani i motivirani klasnim razlikama ili nekim drugim tipovima grupiranja, oslanjaju li se moderne političke ideologije i mobilizacije na klasne ili neke druge socijalne entitete itd? Ta se pitanja postavljaju već dosta dugo, ali od kraja šezdesetih godina ona su postala predmetom intenzivnih teorijskih rasprava. Iz njih je moguće izlučiti tri tipa više-manje eksplicitnih odgovora. Prvi je odgovor na crti tradicionalnog kanona o klasnom ustrojstvu društva ("klasni fideizam"). Bez obzira na sve promjene vlasničkih odnosa, produkcijskih i distribucijskih sustava, potrošačkih obrazaca itd., klase ostaju bitnom realnošću društvene strukture i dinamike. Drugi odgovor nastoji pomiriti tradiciju i modernost. Klase su izgubile tradicionalna obilježja, ne igraju više **primarnu** ulogu u ekonomskim, socijalnim i političkim procesima, ali to ne znači da su prestale postojati i da "klasni pristup" nema baš nikakvu eksplikativnu i praktičnu vrijednost. Treći je odgovor "post-tradicionalne" naravi. Klase su prevladana realnost, njihovo je grupno načelo zamijenjeno drugim kriterijima socijalnog grupiranja, motivi i ciljevi kolektivnog djelovanja i mišljenja nemaju više nikakvu "klasnu koherentnost".

Knjiga Pakulskog i Watersa **Smrt klase** pripada trećoj vrsti odgovora. Ona je, u tom

pogledu, toliko nedvosmislena da joj se s pravom može pripisati kvalifikacija reprezentativnosti. Autori je čak i pišu s eksplicitnom nakanom da na jednom mjestu prikažu utemeljenost mišljenja i uvida o okončanju "klasne paradigme". Svoja razmatranja iznose u osam poglavlja: **Utvara sociologa, Živi pijesak struktura, Nepostojeane formacije, Urušavanje ekonomskih temelja, Mrvljenje sudbinskih zajednica, Kulturne revolucije, Politika izbora, Život poslije klasa**. Pakulski i Waters u predgovoru napominju da nisu "lako" dospjeli do ove zaokružene problematizacije te da je ona rezultat njihova višegodišnjeg bavljenja, koje su djelomično publicirali u časopisima **International Sociology i Theory and Society**.

Knjiga je predmetno i analitički ponajviše usredotočena na "razvijena društva kapitalističkog Zapada" i, u manjoj mjeri, na novoundustrijalizirane zemlje Istoka i jugoistočne Azije, te "društva ubrzane demokratizacije i tržišne preobrazbe", kao što su Rusija i istočna Europa. Imajući na umu taj empirijski vidokrug, koji nije posve homogen ali je tendencijski istosmjernan, autori formuliraju svoju glavnu tezu: posljednjih desetljeća dva-desetog stoljeća događa se proces **rastvaranja** (dekompozicije, rasapa) klasa, koji je toliko korijenit da razvijena društva više i nisu **klasna društva**. Najvažniji aspekt tog procesa jest slabljenje i nestajanje **klasnih identiteta**, klasnih ideologija i klasnih organizacija koje su još sredinom ovoga stoljeća tvorile zbiljske strukturalne elemente (polazišta, adresate, kriterije) zapadnoeuropske i, općenito, moderno-demokratske politike. Ono što se nekada nazivalo "klasnim zajedništvom" danas više nema nikakvu stvarnu podlogu niti odlučujuće utječe na smjerove društvenih promjena. "Nestali su, dakle, komunitarni aspekti klase, klasne strukture i sredine". Na ekonomskom području, priznaju autori, stvari su znatno složenije, ali je ipak nepobitno da se zbiva "rastakanje ekonomskih klasnih mehanizama". To se rastakanje očituje u različitim konkretnim oblicima: proširenoj redistribuciji vlasništva, bujanju indirektnog i sitnog vlasništva, profesionalizaciji zanimanja, viševrsoj segmentaciji i globalizaciji tržišta, ra-

stućoj ulozi potrošnje kao generatora statusa i životnih stilova itd.

Da bi tu tezu izveli i obrazložili autori ponajprije izlažu svoja konceptualna polazišta, a potom pristupaju (vrlo konzekventno) analitičkom razmatranju empirijskih datosti i izvođenju socioloških zaključaka. Kad je riječ o konceptualnoj razini, najznačajnija su dva njihova stajališta. Oni, u prvom redu, prave razliku između **klasne teorije** i **klasne analize**. Glavna se značajka "klasne teorije" sastoji u tome da ona impostira klasu kao "temeljni eksplanatorni koncept". Takvo poimanje počinje s Marxom, koji je smatrao da klasni sustav proizlazi iz društvenih odnosa proizvodnje, a u neomarksističkoj teorijskoj literaturi tome je najbliži N. Poulantzas. Ta paradigmatička "klasna teorija" sadrži četiri ključna stava: **stav ekonomizma**, odnosno uvjerenje da je klasa bitno ekonomski fenomen. Klase nastaju iz razlika u vlasništvu nad proizvodnjom i kapitalom (njihovim "akumulacijskim potencijalima") ili iz različitih tržišnih sposobnosti, prije svega onih što su vezane za tržište rada. To znači da ekonomski faktori (proizvodnja, vlasništvo, tržište) djeluju kao tvoračka snaga "socijalnih aranžmana"; **stav o grupnom strukturiranju društva**, koji znači da su klase nešto više nego "statistički agregati ili taksonomijske kategorije". One su zbiljsko obilježje socijalne strukture, s jasnim granicama koje vidljivo svjedoče o podijeljenosti društva. Klase su distancirani entiteti, pa stoga društveni odnosi i oblici udruživanja teže prema međusobnoj isključivosti. Podjele su toliko temeljite i duboke da tvore stalnu osnovu sukoba, borbi i distribucijskih sučeljavanja; **stav o povezanosti ponašanja i kulturnom zajedništvu**, to jest uvjerenje da članove klase povezuje svijest, identitet i zajedničko interesno djelovanje, te da ta povezanost podjednako dolazi do izražaja i izvan područja ekonomske produkcije. Ona određuje politička opredjeljenja, načine života, sredstva za održavanje fizičkog i duhovnog zdravlja, obrazovne mogućnosti, bračne obrasce, dohotke itd; **stav o transformacijskoj sposobnosti**, koji se temelji na objektivnim interesima. Klase su kolektivni akteri u ekonomskoj i političkoj sferi. Odlikuje ih latentna moć pristupa supstancijalno važnim resur-

sima, dakle onim resursima "pomoću kojih se može držati u pokornosti cijelo društvo". Budući da međuklasni sukobi počivaju na svjesnim projekcijama ("klasna svijest") klase mogu mijenjati opće okvire društvenih aranžmana. One, prema tome, posjeduju dinamičku snagu koja u društvo unosi osobitu energiju, sili ga na promjene. Riječ je zapravo o tezi da su klase kolektivni akteri koji stvaraju svijest.

Za razliku od "klasne teorije", odnosno njezina paradigmatičkog (Marxova) oblika, "klasnu analizu" karakteriziraju stanovišta "agnostička obilježja". Ona doduše slijedi sličnu epistemološku strategiju kao "klasna teorija" (naglašava strukturu i varijacije unutar postojeće klasne formacije), ali ipak prihvaća višedimenzionalne temelje stratifikacije. Klase, dakle, ne moraju određivati "cijelu topografiju društva" i ne poimaju se kao tvorci povijesti. "Klasna analiza" pridaje autonomnu kauzalnu sposobnost religiji, etnicitetu, spolnosti, političkim aranžmanima, individualnim opredjeljenjima. Ona uglavnom nastoji ustanoviti utjecaj klase na ta i druga područja. Paradigmatički izraz "klasne analize" jest Weberov višedimenzionalni model klase, statusa i političke stranke, njegovo inzistiranje na životnim šansama koje zahvaćaju sferu potrošnje više nego sferu proizvodnje. U "klasnoj analizi" klasa nije temeljna nego "privilegirana eksplanatorna varijabla". Pakulski i Waters posve odbacuju "klasnu teoriju", a od "klasne analize" prihvaćaju samo ono što ima relativno upotrebljivo eksplanatorno značenje, uz osobiti respekt prema Weberu kao uzoru, ali ne i kanonskom obrascu njihovih problematizacija. No oba su konceptualna uporišta problematična upravo po tome što u središte pozornosti stavljaju klasu, kojom se više ne mogu objašnjavati struktura i stratifikacija razvijenih društava.

Umjesto toga - i to je njihovo drugo značajno stajalište - oni konstruiraju svoj eksplikativni model, koji je u biti svojevrsna **historizacija** fenomena društvenih klasa. Prema tom modelu povijest industrijsko-kapitalističkog društva valja promatrati ne kao povijest klasne borbe, nego kao povijest sukoba i borbi među različitim **poretcima stratifikacije**. U

tom se smislu stratifikacijske mijene kapitalističkog društva mogu shvatiti kao slijed triju razdoblja, a to su: devetnaesto stoljeće, prve tri četvrtine dvadesetog stoljeća i današnje doba. Prevedena na formalizirani konceptualni jezik ta su tri razdoblja označena kao **ekonomsko-klasno društvo, organizirano-klasno društvo i statusno-konvencionalno društvo**. Ekonomsko-klasno društvo karakteriziraju obrasci dominacije i borbe među interesnim grupama koje izrastaju iz ekonomske podloge. Klase su privatni vlasnici i prodavači radne snage, odnosno poslodavci i zaposleni. Vladajuća klasa kontrolira državu, ima u svojim rukama njezine aparate i pomoću njih održava svoj dominantni položaj. Kolektivna akcija podređene klase po svom je karakteru revolucionarna, a cilj joj se sastoji u tome da ukidanjem privatnog vlasništva sruši vladajuću klasu. Što se kulture tiče ona se oblikuje kao globalni ideološki projekt, kao hijerarhijska opreka vladajuće i podređene ideologije, visoke i niske kulture. U organizirano-klasnom društvu dominira politička sfera, u prvi plan izbija nacionalna država. Državom upravlja jedinstveni blok političko-birokratske elite koja provodi svoju moć nad podređenim masama. Taj blok može biti horizontalno podijeljen na formalno suprotstavljene partije. Elita obuhvaća bilo partijska vodstva bilo vodstva drugih interesnih grupa, kako ekonomskih tako i kulturnih. Kako bi regulirale ekonomiju i kulturu elite koriste prinudnu moć države. Država dominira ekonomijom bilo putem redistribucije bilo pak pretvaranjem privatnog u javno vlasništvo (što ne znači da je taj odnos uvijek izveden do kraja). Mase se više ne organiziraju prema produktivno-industrijskom ključu, nego se "reorganiziraju u nacionalno-političke klase" uspostavljajući vezu s partijskim krugovima. Sfera kulture integrira se "pod kišobranom države" ili pod paskom državno-organiziranih monopola. Ona doživljava preobrazbu u industrijaliziranu ili masovnu kulturu. U statusno-konvencionalnom društvu stratifikacija izrasta iz kulturne sfere. Društveni su slojevi "statusne konfiguracije" utemeljene na životnim stilovima ili vrijednostima. One se oblikuju oko diferenciranih obrazaca vrijednosne pripadnosti, identiteta, vjerovanja,

simboličkih značenja, ukusa, mišljenja, potrošnje. itd. Zbog krhke i "efemerne" naravi tih resursa stratifikacijski sustav utemeljen na statusno-konvencionalnim razlozima očituje se kao nepostojani mozaik koji može destabilizirati druge dvije sfere. Država je oslabljena jer ne može računati na masovnu podršku, a "kritična važnost" simboličkih vrijednosti slabi socijalno-strukturirajuću sposobnost ekonomije. Drugim riječima, prevladavajuća orijentacija na vrijednosti i koristi, koje se sve više oblikuju konvencionalno a sve manje osloncem na kolektivne aktere, dovodi do dekompozicije jedinstvene državne moći i strukturirajućih potencijala ekonomije.

Nije teško zaključiti da Pakulskijev i Watersov eksplikativni model počiva na stajalištu da je nestajanje klasa prošlo put od **ekonomije** preko **politike** do **kulture**. Oni, daka, ne poriču bjelodanu činjenicu da je ekonomija u razvijenim društvima (u razvoju općenito) i dalje jedan od pokretačkih faktora promjena. No više joj ne pripada jednoznačno determinirajuća uloga, ili je barem ta uloga drugačija nego u devetnaestom stoljeću. Ekonomski je život "satkan od fleksibilnih struktura", redistribucija proizvedenih dobara više nije kauzalno povezana s vlasništvom, a tržište rada pulsira kao splet mnogovrsnih zanimanja, šansi, goleme pokretljivosti i brze promjenljivosti poslova, mjesta i dohodaka. Ekonomija jednostavno nije više "baza" za sve ostalo. Pored toga, procesi globalizacije unose nove elemente rastakanja ekonomskih entiteta, narušavaju njihovu samodostatnost. Ekonomske strategije i odluke nisu više bitno ("suvereno") lokalne, nego moraju voditi računa o kompleksnoj povezanosti interesa, takmičenja, regulativnih uvjeta i suglasja globalnog domašaja. Proizvodnja i tržište utječu na stvaranje društvenih grupa, ali povremene ili kratkovječne zajednice nemaju više nikakvu materijalno-interesnu homogenost pa, prema tome, ni snagu koja bi vodila u smjeru "solidarne klasne zajednice". To bismo, jednom riječju, mogli prevesti tvrdnjom da živimo u doba **besklasne ekonomije**, što je svakako jedan od najprijepornijih momenata ove knjige, o kojemu su sociolozi neomarksističke orijentacije (osobito Erik Olin Wright) već izrekli oštre polemiske sudove.

Isti analitički ključ autori primjenjuju i na područje politike. Sve ono što se događa u ekonomskoj sferi podjednako se očituje i na političkoj razini razumijevanja klasa. Autori ne poriču klasne (ideološke, simboličke) konotacije suvremenih političkih kretanja i sukoba, ali za razliku od "prvih triju četvrtina dvadesetog stoljeća" politika danas više nije ni tvorac ni najbitniji izraz opstojnosti društvenih grupa. Dekomponirana je njezina klasna supstancijalnost. To opadanje socijalne supstancijalnosti politike vidljivo je iz niza činjenica. Sve je manje organizacija koje imaju isključivo klasni karakter. Klasne su organizacije prevladani oblik konfliktnog djelovanja. Sve je manji postotak glasača koji se opredjeljuju prema klasnom načelu, jer političke stranke više i nemaju strogu doktrinarno-ideološku vezu s nečim što se tradicionalno naziva "klasnom osnovom". "Klasne partije" danas više zvuče kao anakronizam nego kao prepoznatljivi okvir socijalne mobilizacije. Istodobno, sve je dublje nepovjerenje u "socijalne formule" političkih stranaka, jer su njihove razlike toliko smanjene da je o podjeli ljevica/desnica posve izlišno govoriti u tradicionalnom značenju tih izraza. Programi političkih stranaka gube privlačnost i prerastaju u rutinski diskurs funkcionaliziranog birokratskog govora. Socijalni zahtjevi nadrastaju mogućnosti i okvire države, a i same države više nemaju tu središnju moć da socijalne odnose uspješno reguliraju nezavisno od svjetskog (globalnog) konteksta. Ona zapravo nije više tako pouzdan oslonac sigurnosti, jer njezino djelovanje ovisi o čudima i normama međunarodnog tržišta. Zbiva se, dakle, "deetatizacija" ili slabljenje države ne zbog toga što njezini protagonisti to žele, nego zbog toga što objektivno više nisu tako čvrsti temelji klasnog interesa na kojima bi moglo počivati vođenje politike.

U sferi kulture klasno je načelo dovedeno do kraja i posve razgrađeno. Kulturni identitet društvenih grupa više nema klasni karakter. Dok je u ekonomsko-klasnom društvu još postojao jasno omeđeni kulturni habitus socijalnih grupa (ideološki imaginarij, svijest o "klasnoj sudbini", razgraničeni ukusi, estetske percepcije i duhovne aspiracije), i dok je u organizirano-klasnom društvu politi-

ka tvorila svojevrsnu transpoziciju velikih socijalnih grupa, u doba statusno-konvencionalnog društva došlo je do dekompozicije tih stvarnih ili transponiranih cjelina. Temeljna značajka te preobrazbe jest nestajanje "klasnih kultura". Postindustrijski i postmoderni potrošački hedonizam dokinuo je njihove hijerarhijske relacije, apsolutizaciju jednih na račun drugih. Kulturna se proizvodnja stopila s masovnom proizvodnjom koja diverzificira "predmetnu ponudu" i individualizira ukuse. Statusno-konvencionalno društvo istodobno doživljava **kulturnu homogenizaciju i kulturnu fragmentaciju**. Homogenizacija se zbiva na razini materijalne kulture i poduprta je razmahom simboličko-medijske razmjene i potrošnje, a fragmentacija je očigledna na razini životnih stilova i vrijednosnih opredjeljenja. Budući da je "ekonomska klasa" rastvorena, a političko zajedništvo krajnje relativizirano, na djelu je ekspanzija "neklasnih kolektivnih sustava ideja", koji se kraću od povremenih subkulturnih identiteta ("izoliranih enklava") do identiteta religijske, etničke, manjinske, ekološke, regionalne itd. naravi. Pakulski i Waters u potpunosti prihvaćaju najznačajnije teorijske eksplikacije novih društvenih pokreta, naime tezu da su oni nastali iz postklasne kulturne matrice i da su emancipirani od unutarnjih klasnih distinkcija. Ti "neklasni kolektivni sustavi ideja" po nekim su mišljenjima povratak u predmodernu vrijeme, neka vrsta rehabilitacije **Gemeinschafta**. Oni ne počivaju na "diskurzivnoj racionalnosti klase", nego na fragmentiranim obrascima koji dolaze "odozgo", iz simboličkog svijeta (potrošačkih preferencija, medijskih slika itd.). Pakulski i Waters očigledno ne misle da je "klasna diskurzivna realnost" jedini oblik socijalne racionalnosti, jer bi takvo uvjerenje bilo obično ponavljanje samouvjerene industrijske racionalnosti devetnaestog stoljeća. Raslojavanje "klasnih kultura" znači samo prelazak na drugi oblik racionalnosti, bolje reći u pluralne i relativizirane oblike racionalnosti. A to je racionalnost individualiziranog socijalnog aktera kojeg "postindustrijski svijet usluga" baca sad na jednu sad na drugu stranu, odvlači ga od identiteta s jasnim atributima "sudbinskog socijalnog položaja" i gura u naručje neposrednijih grup-

nih formacija ili pak odvraća od bilo kakvog sudjelovanja u mobilizaciji kolektivnih razmjera. To nije nestanak racionalne diskurzivnosti, nego relativiziranje velikih diskurzivnih formacija kao što su klase. Bila ta teza posve točna ili diskutabilna, ona nam daje za pravo da knjigu Pakulskog i Watersa ocijenimo kao jedan od najboljih recentnih primjera postindustrijske, postmoderne i globalističke intelektualne konjunktura u kojoj se danas nalaze socijalne znanosti.

Rade Kalanj

Pierre Bourdieu

MÉDITATIONS PASCALIENNES

Éditions du Seuil, Paris, 1997., 316 str.

Kad se vrednuje mjesto što ga u suvremenoj sociologiji zauzima P. Bourdieu obično se izriču tri istodobne ocjene. **Prvo**, to je sociološki mislilac koji se intelektualno oblikovao u sklopu kulturno-teorijskog zaokreta od marksizma prema postmarksizmu, od strukturalizma prema poststrukturalizmu. U tom kulturno-kontekstualnom pogledu on pripada krugu socijalnih i filozofskih teoretičara kao što su Michel Foucault, Gilles Deleuze, Jacques Derrida, Jean Baudrillard, Felix Guattari itd. No ono što ga vidno razlikuje od navedenih autora jest njegov čvrsti **disciplinarni identitet**. Unatoč svim mijenama i konjunkturama kulturnog konteksta on je prije svega konzekventni sociološki teoretičar i istraživač. **Zanat sociologa** njegovo je bitno intelektualno određenje. Stoga su Bourdieuove ideje naišle na širok odjek u recentnim sociološkim debatama i po tom odjeku on je danas - uz Raymonda Boudona, Alaina Tourainea i Michela Croziera - vodeći francuski autor. Profesor je na Collège de France i École des hautes études en sciences socia-